नि रपेक्षा तू न ऊ भैयेक त्वं, स्या द्वा दस्या स्मि रविक्ष्णा त् ।
आपा क्षै क्य ल्पेदि नि हुवि तर्मआपा वनि नि उच्य ते || ३२ ||

अर्थ : जे एक त्वा ने अद्वैत न पृथक्त्व म नणा रे स्याद्वा दाचा न त्या स ज ण त नाहीत, त्या स्याद्वा वाचा ते द्वेष करता त. का रण, एकत्व (अद्वैत) आणि पृथक्त्व न स्व तंत्र आहे त्या ळे, नि रपेक्ष रूप मा नणा रे नाहीत. त्या त न स्व तंत्र निरपेक्ष आहे. परि ऐव जरता त्या वर अशी म्हणा ल्यवी ते सा रे कार्य न आहे क आहे, सांगता ये त नाही, परंतु म्हणून देखील न सुस्थिती त सोडून केल्या स स्वे होई ल.

स मर्थ निर्णय : वा क्यावर स्याद्वा दाने म्हण जे कथंचित् स्याद्वा दाने म्हणजे कथंचित् अद्वैत ही आहे, कथंचित् पृथक्त्व ही आहे असे मानणे सम्यक ज्ञान आहे. एखाद रूप ह अभाव आहे, त्या वर काही स्पष्ट शब्दात सांगता ये त नाही, असे म्हणा ल ते रि ते म्हणूनच वाद होऊन जाते. यथार्थ आणि अयथार्थ वाद असे कथन होते.

आपण परंतु, हिंदी भाषेत राहणा रे लोक प्रश्न क रतात, परंतु त्यांना काही कळत नाही. ते का म्हणता त हे कळत नाही. आपण खूप किंवा स्वतः - मोकळ्या झोपडी आहे म्हणून रस्ता करतो किंवा एखाद्या मुक्काम पूर्ण करताना, तोंड चा खुप ने आहेत म्हणू न सांगतो. हे देखील सत्य जाणारी मंडळी आहेत. म्हणून एकांताने ते आहेत आहे, असे म्हणता येत नाही. आता दिसत नाही, हा देखील दिसत नाही केवळ त्या वर काहीच सांगता येत नाही, असे म्हणता ये त नाही. आहे आहे, असे म्हटले तरी ते वाद होऊन जाते.

: ३३ : सापेक्षता देखील सापेक्ष आहे

अपेक्षे पृथक्त्वैकत्वयोः स्याद्वाद - हेतुः ।

एकत्वैकत्वपृथक्त्वं न सापेक्षैः सापेक्षश्च ॥ ३३ ॥

अर्थ : फक्त एकत्व (अद्वैत) व पृथक्त्व (वेगळेपण) या दोन गुणांना निरपेक्ष मानणे म्हणजे दोन्हींचे अस्तित्व देखील स्वीकारता येणार नाही. म्हणून दोन्ही गुण परस्पर सापेक्ष मानले तर दोन्ही गुणांची सिद्धी होते.

स्पष्टीकरण : आचार्य श्री या कारिकेत सत् - असत् अशा संवादात मूलभूत पृथक्करण, वेगळेपण व एकत्व यांना सापेक्षतेने स्वीकार करतात. या विश्वात जसजसे आपण पुढे जात आहोत, तसे तसे वेगळेपण आहे, परंतु या सर्वांच्या विरोधात सुद्धा ते परस्पर पूरक आहेत. जसे केव्हा नवा प्रश्न समोर मांडला गेला तसे केव्हा त्याचा विरोध मांडला गेला. परंतु हळूहळू लोकांना हे पटले की नवा प्रश्न देखील योग्य आहे, तेव्हा त्यांनी ते स्वीकारले. परंतु ज्यांनी (विशेषतः देशाने) ते तत्त्व एकांताने स्वीकारले होते, त्यांना ते सोडून द्यावे लागले. त्यात त्यांचा पराभव झाला.

अनेकांत ही पूर्णपणे अपेक्षित विचार आहे पुनःविरोध नाही आहे. म्हणजे हे जे आज आहे, उद्या ते नसेल, तसे एकत्व, द्वैत किंवा एकांत स्वीकारता येत नाही. काही काळ तत्त्व मान्य केले, परंतु त्यातील दोष उघड झाले आणि त्या दोषांची सोडवणूक झाली. सापेक्षतेचे मूल्य, परंपरागत विचारांचे आहे असेही होत नाही व अविचार करण्याजोगे आहे असेही नाही. सापेक्षता आणि परस्परापेक्षता उपयोगी किंवा निरुपयोगी आहे.

ा ्स म या ु ा ैक ा ृथ क्द्रवा दि ेदा :|

ेद ऽ ेदि क्षा ं अस म्रप हे ु ा ्|| ३४ ||

अर्थ : स म ा ा े पाहिले ा र 'स ्' अस े सरे ा ाद्र आ हे . ा एका ्वि्स्त ा. ा प
ण े ा ा ा ा ळे करु ा ा हते, ण ा पते, ा े ि िा ा े ा त्या ा ैा दिसू ा ा े म्हप ण
ृष्ट कत्त दिस ू ा ा े.

स ा ष्ट ा ि ेच ा : ा कस्िे ा स म ा ा : स े र ण ी ा क्ति ा द्र ा ा ्म्हप ू ा किंा द्रक ,
ा स ू म्हप ू एका म ा ि ण ा ा. ा प ा ा - आ े ा ा दृष्टी ा द ा ा ा ा . म्हप ण
स म ा ा : ण ि ा ा अ हे ा ि ेि गुणा ा आ क्षे ा हिले ा र त्या ा ेद दिस्ते. ण ी ा ा
कदीही अ े ा ा ा ा ा ा ि आ े ा ा द्र ष ण ी ा ा प ा ा ा ा त ा ही. स म ा ा :द्रक म्हप ू ा
ा एक अस्तीा, ा प ुप ा ा आ े ा ा ा ा ळे अस ा ा. एखा ा ा ा ती ा ल क ा ख ्या
ा ा ,२५ ला ख आ हे स म ा ा ा े ा सा े रत्त ा ख ्या ा ि आस ा ा. ा प ा ा, ण ा, धर्म,
लि ा , ांच्या आ े ा ा ा ा ळ्ी आ हे . म्हप ण स म ा व ि ेि दृष्टी ा त्या ा ेद ेद
ण प त , स ा ग त ा ा ा. प्रा ा ा कशाल ा ा ा, कश ा ा ही हे त्या ा ि ा ा ा रआ ा ू ा
आ हे. स े रजी ा ि द्ध ा ा त्या ा ा आ हे अस े स म ा ि ा आ हे क स ा त्ते क ण ी ा ा
ि द्धा स ेच ुप ा आ हे . ा प आ ण ्या ा स ा ा आ स्ेा ा ि द्ध आ हे अस े म्हप ा ा ा
ा ही. ा ा ा ा ा ा ा े अस े, ा ध्दा े अस े वा अ ा ्या ा ा ि ा ा े अस े ा ा र्थ ा
स ा ा ा स्ीक र े ा हिजे. त्या ा ा ा ा ा ा ा ा प ा े, क े प त्या ा ळी ा े ा ा ा ा प त्या ा (म्हप ण
ज्या ा कष्ट ा क े े ा ा ही) क े प ा ा े र हे ा ा ा ण प ा ा हिले ा ा जी ा अ ा ंदम ा ,
ा ुख ा ा हे ा . आ ा त्या स ा ां ी ा ेि एक ा ी आ ा ा ा. ी ा ं व ा ि आ ा ा ा. ा ा कही किंा
ि िेी क हे स्ी क र ा ा त्या ा ा ा ा ा ा ा ा. ा प ा रिस्थि ती ा ा ेव ा अस ा आ ा ते वी
ि िेधा ा ेखी ा स्ी कर कर ा. ण ी ा ा ा ि ष्ट आ हे. देश ा ा ा ा कर ा ल ा ा ते. ा ा ा ा
क ा दे- क ा ू ा ा ा करा ा क ा ल ा ा ा ? ा र ण ुन्ा क ा ा ा तील ा ुका ,आ ू र्प ा ा ा ा ा ा ा.
द्विकक ा ती ा अस े ण ी ा ा ा ृथ्वी ा ा ा र ा क ा ा ही. ण ी ा ा ज्या ा त्या ा ा ण ा ा ल ा ते.

त्या िवचारांशी तीव्र िनगडित आसक्ती. ही िवचारांशी दूर करीत रहून, शुद्ध िवचार- आचार यांना समोरे जात राहते.

समतान आणि िवशेष हे दोन एक िवचारांचे स्वरूप आहे हे समन्याचे सांगितले जाते ते समतान म्हणून स्वीकारले तर स्पष्ट कळते. तुम्ही िवशेष करा, पुष्प स्वीकारून समतान करून त्यास द्वेष देता. ती गोष्ट जे समन्याचा प्रभाव देता त्या िवशेषाचा द्वेष देता. विरोधाभास िवचारस्वरूपी दोन्हींना समान दिसणार नाही. ज्या दृष्टीने पाहता, हे स्वरूप समजून घेतले पाहिजे.

: ३५ : िवचार- सापेक्षता

िवपक्ष व िवपक्ष न िवशेष्योऽपि न धर्मिणी |

सन्ति िवशेष्यस्याऽप्यन् अस्तु सदैव धर्मिणः || ३५ ||

अर्थ : िवपक्ष म्हणजे सापेक्षता, संदर्भ, परस्परसंबंध, अ- संबंध असा अर्थ आहे. म्हणून िवपक्ष (सापेक्षता) अिवपक्ष (िनरपेक्षता) यांचा त्याच्याशी संबंध सत् (असित) स्वरूपी जोडला जातो. असत् म्हणजे जे नाही त्याच्याशी संबंध जोडला जात नाही. सत् हे सापेक्ष स्वरूपात िवशेष आहे जो मानून जे सांगतो, त्याचा जो अभिप्राय (अर्थ) आहे, तोही जाणता जाता हे सांगितले जात नाही तरीही संदर्भानेच जाणले जाते.

स्पष्टीकरण : आपण जो िवचार स्वीकारतो, त्याचा जो प्रतिपक्ष आहे, त्याचाही िवचार करावा लागतो. अशी सापेक्ष- सापेक्ष िवचार करण्याची गरज असते. िनरोगी पुढे कोण ते, दूरक पुढे कोण ते हे लक्षात घेतले तर आपले म्हणणे कोणत्या अपेक्षेने योग्य व कोणत्या अपेक्षेने अयोग्य हे समजून येते. एक िवचार दुसऱ्या िवचारांना च्छेद देणार असतो. म्हणून जे स्वीकारले, िवचार असेल त्या आधारे त्याचा स्वभाव पाहता पाहिजे तो पाहिजे. रंग म्हणजे िपवळा नव्हे, पिवळा म्हणजे रंग नव्हे, पण खरे आहे. पण रंग पिवळा स्पर्शाने जाणवतो, पिवळा हे स्वरूप रंगाचे होते, हेही खरे आहे. औषधांच्या परिणामाने जाणवणारे नाही तर कोणते औषध आहे हे कळत नाही. तेव्हा म्हणजे स्वरूप नाही, पण ते उपयोगी आहे असे अशी

सात्त्विकता (सेन्सिटिव्हिटी) हवी. 'अन्नं ब्रह्म:' अन्न म्हणजे ब्रह्म हे खरे. पण खूप अन्न सेवन केले, आवश्यकतेपेक्षा जास्त सेवन केले तर रोग होणारच. रोग झाला तर हे कर्मफल आहे, पापाचे फळ आहे, असे न मानता, त्यावर उपचार करावे लागतात. आणि, उपचार हे प्रमाणात केले तर त्याचा आरोग्यास फायदा होतो. पण त्याचा अतिरेक झाला तर नुकसान होते. चैन, सुविधा, भावनिक ... यांनाही अशीच सात्त्विकता आवश्यक आहे. आतंकवाद्यांना काहीही करायचे नाही, स्वीकारायचे नाही, अशी जीवनपद्धती आहे. सम्यक नसेल तर ... हे खोटे म्हणायचे नाही. तेही सार्थक आहे. सम्यक् असावे, श्रद्धा असावी, खरे देव, आणि ... घ्यावा. पण खरा आनंद ... नाही, कळला नाही, पण श्रद्धा मात्र असावी, ... देण्याचा रस असेल तर काहीही अडत नाही. पोहणे येत नाही म्हणून नदीपार करता येत नाही, असे कुठे आहे? ... नांव, नाव ... केला, ... उडी केली तर पोहण्याशिवाय ... नदी पार करता येते. ... प्लॅस्टिक ... फळे, दूध ... आता प्रीझर्वेटिव्ह ... आली. ... कपडे आली, ... आला, ... शिजवण्याची ... पद्धत आली. ती आपण स्वीकारली. तरी अनेक रूपे ... हे केवळ ... न्यायाने ... टिकवून राहता न दिसते. ... आली. ... आहे. ... आहे, टी. व्ही. आहेत. ए. सी. मशीन्स आल्या, ट्रॅक्टर्स आहेत, ... मशीन्स आल्या. यांनी आपण काही कल्पना केली नव्हती. पण ... सारे आज उपलब्ध आहे हे सारेही सत्य होय. उद्या देखील खूप ... सुविधा निर्माण होतील. त्या उद्याला ही 'सत्' आहे. अस्तित्व ही आहे. जे आहे ते सत् आहे. उद्या ... पुरेही सत् आहे. सत्य आहे आज ... काढणारी ... आहे. ... उद्याच्या कुटुंबाची ... केली जाते. 'न्यास कुणी पाहिले', उद्याचे कुणी पाहिले, असे म्हणणे ... नाही. ... निरपेक्ष आहे. अ-निरपेक्ष ही आहे. ... सापेक्षता आहे, ती उद्या असेलही ... नसेलही. म्हणून आपण ... वर्तमानकाळ ... आहे. ... संवाद आहे. एकमेकांशी संबंधित आहे. वर्तमानकाळ ... भूतकाळाशी संबंधित ... भविष्यकाळाशीही संबंधित आहे. सत्काळ आहे, असत्काळ आहे, हे विवेकाने जाणणे.

ि ि -ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ी ।

ि ि ि ि ि ि ि ि -ि ि -ि ि ि ॥ ३६ ॥

अर्थ : हे ि ि , आ ि त्या देश ि ि ि ि ि आ ि द, एकत्व - अ ि कत्व द्वैत - अद्वैत हे स ि ि स ि र्थ ि आ हे . क ि तां ि अ ि स्त ि ि ि ि ि ि ि ि द्ध करत ि . आ ि त्या ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ ि द ि ि ि एक ि ि ि ि ि ि ि ि आ हे ि स ि ि ि ि ि र अ ि ि ि ि ि ि ि ि ि .

स ि ि र्थ ि ि ि : हे ि ि ो, ि ि ि आ ि ि ि ि आ ि , ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि की आ ि त्या उ ि देश ि ि ि ि ि ि ि ि ि करू ि ि ि ि ि ि करू ि ि ि ि आ हे आ ि ि एक दृष्टी ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि , ि ि ि , ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ हे, ि ि ि ि ि ि , एकरू ि ि आ हे, हेही ि ि ि द करत . ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ ि ेल्या ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि की ि ि ि ि ि ि ि करू ि ि ि ि ि देतो, ि ि .

आ ि त्या ि ि ि ि ि ि कार ि - कल्पि ि , के ि ळ कल्पि ि - ि ि अस े का ही ि ि ही . ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ ि ि ि ि ि ि ि ि आ हे. एकत्व ि ि ि ि ि ि ि ि ि एकत्व ि ि ि दृष्टी ि अ ि कत्व अ ि ि , ते ि ि अ ि कत्व आ ि ि ि ि ि ि ि करत . क ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ ि दरू ि आ हे आ ि ि ि ि ि ि ि अ ि क आ ि ि ि ि ि ि आ हे. ि ि ि आ हे, ि ि सांि ि ि ि ि आ हे. ि ही . अस ि ि दस ि ि के ि ळ आ ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ हे. ि अहे. ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ ि ि ि ि आ हे. एका ि ि , ि ि ि , ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि कोण ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ ि त्या ि ि ि ि ि ही . म्हणू ि आ ि ि ि अ ि ि ि ि ि ि अ ि ि आ ि ि ि आ ि ि ि ि ि आ म्ह ि ि ि ि ि दर्श क ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि ि आ हे .

नित्यत्वैकान्त-पक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते |

प्रागेव कारकाभावः क्व प्रमाणं क्व तत्फलम् || ३७ ||

अर्थ : सर्व पदार्थ नित्य (अविनाशी) मानले तर त्यात काहीच बदल, परिवर्तन स्वीकारता येणार नसतील तर कर्ता, कार्य, प्रमाण, प्रमाणाचे फळ यांचेही लोप पावतील. म्हणजे जाणणारा (प्रमाता) व त्याचे जाणते (प्रमेय) यांचाही स्वीकार करता येणार नाही.

सार्थ विवेचन : सांख्य, वेदांतातील पदार्थ एकान्ताने (बदल स्वभाव न होता) नित्य, शाश्वत आहेत, आत्मा हे कूटस्थ नित्य आहे, अविनाशी आहे असे एकान्ताने, हट्टाने स्वीकारता येत नाही. नित्यतेत अनित्यता (बदल, परिवर्तन) असते. जी श्रीमंती, दैन्य, सुखे दुःखे लाभ आहेत, जो मनुष्य जिवंत आहे तो शाश्वत नाही. गुण, यौवन, रूप-रंग, कौशल्य, ताकद इ. गुण हे सर्व हळूहळू नष्ट होतात.

आत्म्यातील जे चैतन्य आहे ते शाश्वत आहे, हे खरे, पण त्या चैतन्याचे क्षणोक्षणी बदल होतात. सिद्धावस्थेत आत्म्याचे अनंत दर्शन, ज्ञान, सुख - वीर्य इ. गुणांचे त्यात गुणात स्वतः परिवर्तन होते. संपूर्ण ज्ञान असले तरी ती संपूर्णता ही सतत परिवर्तित होते. हे प्रमेय, आपण जे प्रमाण, प्रमेय व प्रमाता असे पर्याय करून भेदरूपाने सांगत आहात, ते बुद्धिगम्य आहे, परिपूर्ण आहे. शुद्ध आत्मा प्रमाता (ज्ञाता) शुद्धत्व (चैतन्य) हे प्रमेय व त्याचे स्वरूप हे प्रमाण होय. हे सत्य आहे, म्हणजे आत्म्याचे रूप आहे बदलूनही बदल नाही, भेद तर कधीच नाही आपण आनंद, अखंड आहात. तुम्हीच तुमचे प्रमाण, प्रमेय व प्रमाता आहात. सर्व कारकात्मक ही तुम्हीच आहात. म्हणजे कर्ता तुम्ही, कार्य तुम्ही, साधन तुम्हीच.

इतर जे अचेतन पदार्थ आहेत, जसे, अचेतन पुद्गल धर्म, अधर्म, आकाश व काल, त्यांचेही असेच नित्यत्व व अनित्यत्व आहे. काल द्रव्य सर्वांना असणे व नसणे यांचे त्यांच्या त्यांच्या संदर्भात् अन्य संदर्भात ते अस्तित्वही आहे. कालाच्या अपेक्षेने सर्वांत बदल होतो. सोन्याचा रस कधी पण अलंकार बनतो. म्हणजे सोन्याचे द्रव्य पण अलंकाराचे द्रव्य बनते. सातत्याने बदल असतो. हा अनुभव प्रत्येकाच्या आहे. दिवस निघाला की अंधार, एक क्षणात. मडके फोडले की फुटले.

म्हण ए फे क्ष पा पूर्ण णटकेहोत, ए ण ए ह्य ह. म्हणून ए क्र ह्रे ण्र तर ण ह, ए अ - क्र ह्रे ण्र तर
ण ह. क्र - अक्र म ोक्ष तें ण्र तर ए अ ण्र तर आ हेत.

ए म ठे जेव्हा आ ए प ण्र लर म्हण तो, सां ग ते ए सां ग त ण म ोक्ष तें सां ग ,म्हण ए
ज्ञ ण . ए ए ए जी ए ए, जी ण कर ए स्य ,जी ए एक अस ए म ोक्ष आ हे. आ त्म ए स रे हे म्हण णे
किंवा तो कर्मा बद्ध आ हे, कर्ता आ हे, भोक्त अ हे अस फ ह का रर्थी किंवा ए का रर्थी आ ए प
म्हण तो, ऐकतो ए क्ष ए ए र्थ ह्र ए स्वीकार ए ए ण ही . क ए ए श्रेष्ठ ए ढी आ ए वेदोत . त्यांण
कल ए ण ह्रे ए ए ए की आ ए ए डेल . ए ढी ए ए ही श्रेष्ठता ए वैदि ए ण हेही क ह्रे ण्र ए ए हे. ए ए रे
आ ए स्थ ण्र ल ण ए ली ए र ए ए ए बुद्धी ए क्तीण ए ए त करण्य र ण ह आणि आ त ए स ए :ल
ण्र ए द्धा स्म ता ण ए ए ए र म ए ण्र ए द्धत ए ए एयीण उ ए ए करण्य र ण ही.

ए र्वी सां ख्य ण्त ए प्रोर होत . ए आ त्म ए ण्र तर एक निक प स ां ए हेत . ए्र कार,
ए ए ण ,क ए ए , ल ए ,हिंसा इ. आ त्म्य ए ण ह्रे ए .असे ए सां ए .हे स्व रेकी हिंसा ,ए ण द, क ए ए
ए ररे आ त्म ए ए ए ण हीत . ए ए गुण आ हेत . ए प ए गुण ए रे ण ण ए ए ए हेत. आ त्म ण्र क र
ए ए तो, ए ए श क्तो हेही कश ह्र ए मा ए ए ए ए र ए स र ए ए क्ती, ए ए - गुण, हिंसा - अहिंसा
ए ए ए कश ए व्य र्थ ह्रे ए .

: ३८ : एक ए ए ए ए र ए ए ट हो ए ण ह्र

ए ण प - क स्मै क्यं क ए, क्क ए ए दि द्रिय ए र्थ ए ए ।
ए ए ण्र रे ण्र क ए किंवा द्वेस े श ए ण क्हि: ।। ३८ ।।

अर्थ : हे धी रत्म , फ सां ख्या कि अस म्हण ए ए की इंद्रि ए तां ए वि ए ए (ए द्र र्थ) हे
ज्या क रा ए ज्ञ ए ए ज्ञ ए, ए क रा हे (आ त्म)अव्यक्त ए आ हे आणि त्या ए क र्ण ए ए स्वक ए
आ हे. ए ण प किंवा क रण हे फ रण्र ए ण ए ए ए र क र्ण ए क रा ए ए ची एक ण्र ए ए एक
अ ण्र ए अस कस ह्रे ईल ? ह्रेण्य र ण ह. ह ए ए ए ,आ ए त्य देश ने हून ण्र ए आस प्र ए आ ए ए ए

असा ि न तो ि म र आ ेह सांख्यांचा , त्या न द्त , ािनि ति इ. ात क अ ु म म े ेणाऱ्या

गोष्टी ह न ना हीत .

स म र्थ न ि न ि : सांख्य तांचा त्या का केी ज्ञ का ाम म ा ज्ञा होता की के म ुगी देखील कारणात स माण णाम आ ात्य हे र्क न तत्त्वज्ञानात त्यांच्या म र्ग ने ू ला ा ने े ते .

आ ात्मे क ह ाम ण ा सांख्यांची रीत क हेण आ पंचितान दिसत ा. त्यांनी द्रव्य (आ त्म) का र र ुध्द ा त्या द्रव्या ा होणा े ा दल (ा ईती) अि न त म न ल्या आ हेत . त्यांची ी ि नि म न आ हेत , ी आ ा तिम न का आ हेत न मूळ के न तत्त्वज्ञ न शी सूा न ि न संग न आ हेत . असे शुध्द, ि न े क तत्त्वज्ञ न आ ा म शी ि न ेरी आ हे. े स म म म र , ा न म म र मांच्या आ म रे शुध्द, ि मा न अशा आ त्मा े कष्ट न करता ा. हे असे एकांति कि म र के न स वादा ा े े सम न मा हीत . ी ा म म ि म र करतांना ते स म ग्रा े केला म हिजे. आ ण े ी ा ा कार्य - ा दन आ हे त्या न ूर्ण स्ति न कार्यां म मोठ ा ा ह आ हे कार्यां म ना म केल्या शिवा न , म्हण ने स्त न , न ा , ध्या न यांचा आ श्र न े त्या शिवा न ी न न शुध्द होत ना ही.

सांख्य तत्त्वज्ञानात ि न र के न न न मा न न ना ही. का र ण - ा संबंध ा ळ ा का र्य - ा संबंध ा क , असे होत ना ही. ा ुक कांची अशी स म जूत असते की का र्य ा ळे का र ण ा ळे. आ म र्ण म्हण ता न - का र्य संबंधातील अनेक ा ह्यकारणां ा अंतरंग का र ण असता ा. एकांतात , हट्टा ने केवळ बहिरंग कारणां ना अंतरंग कारणे स्वीकारा ची ना हीत . ी स म ्, क कक ा ा म ा ण ि क का र ण े आ हेत , त्यांचा ि न ि े ध करा ा म ना ही. केवळ उपादान का र ण न स र्व आ हे, िनिमि न का हेच ना ही, असा एकांति कि म र आ ा ा ण ी न ना ही. भ. न ह वीरांने तत्त्वज्ञा न हे एक, अनेक आणि उभा न (दोन्ही) या म र्गा ने स म र्थन ि न ि ा क करते. केवळ शब्द, वाक्य , वा क्य रूप म र्क संगितला ना ते, ते केवळ का रणा न आ श्र ा घ्याव लागतो. का रणाद ा रा ि न ि म क्ष ी ा तत न ला ूस ना तील अर्थ स म ् करावा लागतो. आ म र्थाशी न ू न ह वीरांच्या तत्त्वज्ञानातील रहस्य स्प न आ हेत . े म्हणता न - न े डोळ्यांनी , इंद्रियांनी ा ा ह्य आ हे दिसते, अ ुभ म ा ते ते, ते ही ा ा ह्य ना ने ा हिजे. केवळ सा र आ न ा र्थ ी न आ हे ि न त , शा श्व त , ध्रु व आ हे असा ि न ि ा ा र एकांति क आ हे. स्या र कष्ट न हे सा ेक्ष असा े. कष्टा ि न पणा न आ श्र न करून न न यांने ा ि न ि ा क केले.

ा दिा ्ा र्था का ि ा ुा ोत ुर्ा ि |

ा रिा ा -ाक्ृिा ि ,ा ि ै का ा -बा िा ि || ३९ ||

अर्थ : ा र्थ ा सु ा सू ा ि ा ा ा िा ा र म्हण ूे 'का ि ' ा ि ा ा ा ा त र तर ूा ा रि र्ा श्क ा हो ा हे आपि ा रि ि , ब ा ा ा ा ा हे ा रि ा तर ा देखील ि िद्धि हो नाही. सांख्य ज्या ा ा ा ा 'ुरुा ' म्हण ा (इतर ा ह्या ा र्थ ा कृती) तर ुरुा ेि ा त्त हे ा ा ा ा ा.

स ा र्थ ि ा : ा रआ ा (का ा) ि ा ा ा ा ा रआ ा क अड ा ी ,ि ा धी का ो उा ि ा ेती ा .ि ा आे ा रतो इ ा ा ा स र ा का आहे? आ ंख्य ा ा ा ो का दि ो ? ा स ा ील आ ंख्य का ा ा ा ा ुरुा आ ा करतो. हिंस , आ ा , चोरी , कुशील, ा रिग्रह ही ा ा ा ा ा ो करतो ? तो करी ा नाही, आ ा ा ा ेत नाही. दुष्कार्ही तर त्या क्ल्या ा ा ा ,ा ा ा ा का ा ही ा ा ा .त्या ा ो ा ि ा कसा आहे ? आ ा ा र ाही.

आ ा ार्थी ा ा ा हिक ी ा ा ा ि ा रअ ि करता ा. ा आ ा ा ा ा ा ि दि ा ा, ा ा का स ा ा नाही. दुसरे, लौकिक ी ा ा ा आ ा ि ा ा दउा ोनी ही नाही. एक का ा ि द्ध ा ा ा ा र ेही का ा ि द्ध, ूर्ण, ि ा दि ा नाही. एखा ा ा ूस ा ज स्थ ा ा ो, ती स ा ज स्थ ा ा त्या ा ी ा ि कर्तव्य ा ा टो. का ा ा ा ा ा ले, आ ा ा टो. का ा ा ा ा ा ा ज ा ा ा ा ा. ा ा जे स ा ा ा कृ ा कृत्य ा ा ू ा क . ा ुी, ा ी ा ा म्हण ूे कृ ा कृत्य ा ा आ ा ा ल्हे. आस ा ा हो ा का ा ा ा ी का ा ही ूर्ण म्हण ूे ी ा ा ही ूर्ण हो ा . म्हण ू ा ी ा ा अटळअसे का हे नाही.

ा्ुण्ा -ाा ाक्रिया ा स्या द्वेता ा ा:फलं कुा :॥

ा न्ा -ाक्षै ा ाेाा ा ाेाां तं ा ौ्र नाा ाक: ॥ ४० ॥

अर्थ : हे ाी र्ाि ा -ाा, आ ाा जा ािा -एकांा ावि ाे आ ा ा हि आ हा ा, त्ा ािा -एकां ा ा ग्रंच्या ा त्त ाा ा ाुण्ाक्रिा, ा स्लोकाााद, ाा ाोक्ष ाा ाोष्टी ा ाा ाा हो .

स ा ाार्थ ाा ा ाा : ौ ा ा त्त ाा ा स्या द्वााद ाे ाा ाा ाा ाा हे ाे ाे एका न्ा , हट्ट, आ ाहा ाे ाे ौ ा ा त्त ाा ा अस्त ा ा हि. ा ा ाांाी ा ा:ाृत्ती अशी आस्ा े की ाी ाा ाा ाे ाे का हि आा ा आ हे, ाुख -दु:ख , ाै ा ा , ाा ा न ाा , दरिद्राा , ाीाा -कश्ट ा े का ाा ा स्ा रुाी ाा ाा ा. ाा ाा ा ाटाा ा ाटाांाी सा ाा ळे ाे अि ाा आ हे, ादल ाा ाे आ हे ाुम्ही ाुराा ा करता ा आ ाकि ािा ा हि उाास्थि ा हेता ा ा का ा घ ाे. का ा घ ाा ाा ाा ाा आ हो त्ाा ाुम्ही ा ाा रि ाि ाा एका ाेाा ा , आसाहि ाि ाा रताा ाा आ ाुसाूत आ हे ' ाुा च्या ाुळे का ा ा ाे ' ा अहंका र न के. ाुम्ही ा ाा रि ाि ाा एका ाेाा ा , आसा हि ाि ाा रताा ाा आ ाुसाूा आ हे 'ाुा च्या ाुळे का ा ा ाे' ा अहंका र ा के. ाुम्ही का हि ाृष्टी ाे चा लक, ाा ाक ाा हि. ाडा ाे ता ाळे ाुम्ही उाास्थि ा आहा ा , एाढो . म्हाणू ा एकीकडे ाि ाा ाा , ा ाा ाे ा त्याा ाा ाा अि ाा ाा आस्ा े. ाा ा ाािााा हे एका ाेळे आस्ा ाा ा.

अशी हि ा डळी आ हो की ाे एकांाा ाे, आसे ाा ाा ाा की ाुण्ा नाा हि. ाा ा ाहि , हिंसा ाा हि, दाा -करूणा ाहि. ाी ाा ाे ा डळी ा त्ाा ा आ ाा ा करि ा आ हो. त्ाांच्या ाि ाा ाा ाा ा ाा ािांाी आ हे ाी ाा ाुळे की ाे आ ाा स ाा ाि ाा े, ाा ाा ाा ाे ाे स्वी करि ा ाा हिा. आ त्मा ा ा ाकरि ाेण्ाा ाीहि एका ाक्रिा आ हे शुा व अशुा क्रिया -का ाेि ल ा ाे आस्ा ाा तरी ाा कर्ता आ ता ाा हि आसे ा ा ाा ाे ाां ा लोक आ हो . ाुा च्या म्हाा ण्ाा ाे ा त्ा हे असत्ा ाोा ाा हि. द रु ाा ाेला ाा ाूा ाा ाा ा ाेाो, ा ाे का ा ाांाी द रु स्वी का रल्याा ाे आसे ाा ा ा त्ाांच्या कडूा ाि ाा ाा. को ळा ा ा ाा ा ाा ाे ा ाे ा ा ाा ाा ाा ाा काि ा ाे. म्हाणू ा ा ा ा कर्ताी ाा कर्ा ाा ाा हि, हे म्हाा ाे देखी ा ाा ाक्ष आ हे कर्ा आ हो , आ ाा आ हे, ाा आ हे, ाि र्जा आ हो ाोक्ष हि आहे. म्हाणू ा 'ा त्ता ा ाा ाा ाा ा ा ा ा ाा ा ा' आसे सा ाका ाि ाक सा ाका ाी

स्वरूप आहे. परंतु जी सत्तत्त्वे सांगितली ती नित्य - अनित्य, एक - अनेक, उपाधी विविध इ. सर्व रूपात आहे आहे. आता सुख कारण, दुःख कारण आहे विविध कारण. आता भोक्ता - अभोक्ता, कर्ता - अकर्ता, कारण व कार्य असे स्वरूपात स्वीकारले पाहिजे यांची लक्षात घ्यावे. म्हणून अनेकांतिक सर्व समावेश कल्पनांनी परिस्थिती होते. जे ज्या वेळी आपण स्वीकारतो, मानतो, गृहीत धरतो, ते तेव्हा पुरते कधीचित् खरे कधीचित् खोटे, कधीचित् आवश्यक, कधीचित् अनावश्यक आहे. पाप - पुण्यात्मक, शुभ - अशुभात्मक भाव मनाला शिवत नाहीत. तुम्ही फक्त असे म्हणा की ‘मी आनंदमय, चिद्घन स्वरूप आहे, निरंजन आहे’ केवळ देखील तो शुभ भाव आहे त्या पूर्ण भावात्म्याची स्तुती आहे. ते सापेक्ष आहे साधन आहे, तुम्ही तर शुभ, शुध्द चिंतन आणि तुमचे शब्द, भाव पूर्ण आहेत असे होईल त्याला अनुभवायला संधी आहे.

तुमची चेतना ऊर्ध्वगामी होत आहे, असा त्याचा अर्थ आहे. ती ऊर्ध्वगामिता, ते सुंदर चित्र शुभ आहे. त्या वेळी हे आपण होत असते. तीही करणा रांचा देखील कार्य - प्रकृतींचा उदय असतो. पण अंतर्यामी निर्मल, शुध्द, कार्य रहित असत्याने ते कार्य त्याला बाधत नाही. जसे, शरीर परमार्थिक शक्ती जोरदार असेल तर रोगांचा नाश आपोआप होतो. पण शरीर स्वतः आहेत, जड ना हे कोण करते? परंतु ही आत्मशक्ती.

म्हणून कार्य आहेत, त्या फलदायी शक्ती आहे, त्यांच्या निमित्ताने संसार ही आहे म्हणून जे, जेवढे प्रत्यक्ष आहे, अनुभव सिध्द आहे, आणि प्रमाण आहे, ते सर्व स्वीकारले पाहिजे.

: ४१ : क्षणिक एकान्तवाद देखील फेटाळले

क्षणिकैकान्त-पक्षेऽपि प्रेत्यभावाद्यसंभवः |

प्रत्यभिज्ञाद्यभावान्न कार्यारम्भः कुतः फलम् || ४१ ||

अर्थ : (बौध्द तत्त्वज्ञानाप्रमाणे) जर सर्व द्रव्ये एकान्तिकपणे क्षणिक मानली तर पुनर्जन्माच्या सिध्दांताचे काय ? सिध्द होणार नाही. शिवाय, मनुष्य एके ठिकाणी एखादे काम करतो, आणि अनेक वर्षांनी त्याची फळे त्याला मिळतात, म्हणजे सत्य बोलणे, आठवणीत ठेवणे, चिंतन करणे, सतत प्रयत्न करणे, आणि मरण करणे इ. कार्ये केवळ एकान्तिक क्षणिकवाद मान्य नाही. मग त्यांची फळे तरी कशी मिळतील ?

स्पष्टीकरण : या कारिकेत बौध्द तत्त्वज्ञानातील एकान्तिक क्षणिकवादाची मीमांसा केली जात आहे हे खरे की प्रत्येक क्षणात परिवर्तन होत आहे पण असे असले तरी, परिवर्तन मूळ वस्तु टिकून राहते. झाडाला छोटे छोटे आंबे लागतात. हळूहळू ते आंबे मोठे होतात. त्यात रस येऊ लागतो. आधी रस आंबट, मग गोड होऊ लागतो. असे परिवर्तन सतत होत असते, आंब्याचे पर्याय बदलत असतात. पण परिवर्तनाने वस्तू नष्ट होत नाही. अवस्था बदलते. म्हणून वस्तू व अवस्था (गुण व पर्याय) अशी मिळून द्रव्याची (वस्तूची) स्थिती आहे. दोन्ही एकमेकाला सोडून राहत नाहीत. असा नियम आहे.

तत्त्वार्थसूत्रात गुणपर्यायवत् द्रव्य असे सूत्र आहे. त्याचा अर्थ असा आहे की पर्याय म्हणजे अवस्था क्षणोक्षणी बदलते. पण गुण कायम राहतात. म्हणजे बदलणारे व नित्य मिळून द्रव्य वस्तु आहे.

ह द्यान्त- त- ईथा का ई , हना प्राि व - पुष हन् |

मो मा हृहि -नि हा मेऽह - न्मा ऽऽशा हा कार्य - क कि ॥ ४२ ॥

अर्थ : फ र का ई (हसा) ह- ईथा आह्न त्या ह हेहरे आ का श - पुषा का कला मो मा ण आ हे. (म्हण ते व रेह व्हे) आपि फ रआल त्वी फे मा हेह आ हेअशी उता ही मा हसी हरहा हसी ि क्ष क हथा हि हक्ष फ का इ. म्हण ते ‘उपा दृास ’चा हि हह मा हा ीणा रास्ती, उपा द हमा हे हर ‘का ई’ उता न होर्त, मा हसी ि हश हा आहणा रास्ता हे. उपा दान म्हण ते का ई होण्या हे मुख्य का रा होर्त.

सहा श ई हि हेह : मा हपु :क्ष णि का मा प्रहीह छुटी व वेव आहेत. क्ष णि कत आहेत द्रव्या ती हा ई हरी ह आहे तो ह दल देवरीस का ळ- सा ह क्ष हे आहे. क्ष णि का ना प्रूप हरूह ह- रूप हेत मा हे. क्ष णोक्ष णी फ रव सूह ह हो त र हित हरती हि ह मा हमा हे मा हे. आ चा र्य म्हण ता ह -फी फी का ई आ ता हि इमा ह आहेत, जीव आहे, पुद्गल -द्रव्य आहे, का ल द्रव्य आहे, आ का श - द्रव्य आहे ही हरसा क्ष त्हिा सात ह. म्हण ते ह त्-रूप आहेत. पात क्ष आहेत. त्यांचा उपयोग, पा हत्द लक्षा ह हेत आहे. मा हा आतरी ि कक्ष णि कत हे का हेहि हव ह सूमा हे. म्हणून हि हचलास उपा दृाव का रा म्हटले आहे. मा ती हि ह ह रह व्हे अहि त, ह व्हे मा ती हे रूप आहे. उपादान का रा ची सुंदर हर्म मा ह आहे. उपा द्ध का रा हेत सा या ह क्ल हे (का र्यहे) पहुवे हन कारण. मा ती आहेत हरह व्हे, मा ती ह हेले हहरह व्हे कुठले? उपादा ना शि हा ह अन्य सा रे का रो रह हका री आहेत.

आ चा र्य कुंदकुंदां नी सहन हा सरह हह हि म रहसुंदरपणे मांडला आहे. फी म त्या हुकृती हे उपा दृाव का रा आ तम, फीव संसा रहआ हे. का रा आ तम, फीव, सुख-दुःखे भोगतो, सा रग ती ह हहण करतो, त्या हेही उपादाव का रा आ तम. म्हण फे मूळ का रण आ तम. कर्ता आहे, कर्म हेले, हह झाले, हि श्चय आले, हेले, हे सा रे का हे उपा दृाव का रा होर्त मा हेत. मा हा ह्यांनी उपा दृास स हह हत्त दिले. उपा दृाव करणा कडे पि त्केल क्ष द्या व, त्या उपा द हका रा ह फे ही ई

ज्ञा ो कर ल, की स ां्ू श्क ती ज ी कर ल, ि द्या ा आ न्म ो र हल ा क्ष का ी (ा ुक्ती) होईल. ा ण ि ि ि त अस तात. का हे स मर्थ, दुर्बल, स्ो ा ती ल, स हका री.

ा ि ा काळा े का सा देऊन, उा ा श्री र (स्हा ा) रा ा े काय देऊन किंवा अन्य ि ि ि ा (बाह्य) शो ्ू ा तुम्ही ा ुक्तीच्या म ार्ग ा ूून दूर हो ा आ ला आ हा. म्हणू ा ो े आ. स ि ा ा द्रांनी ा ुद्ध ा उा दा -ि ा ा म ा उल्लेख केला. ‘ ा हू ा र त ा द्ध े ा ील’ अशी अपेक्षा फोल आ हे. अस ्‍ म ा म ल ा स ्‍ उत्प न होईल, अस े ा ज्ञा े शक ा म हि आ णि के ळउा ा दा ा आ हे, उा ा दा ा अ हेअस े धोका ा ा स ल ा र का ी हो ा म हि. उा ा दा ा म्हण जे आ त्मा ची किंवा ो ा म. ा ुक्तीच्या दिशे ा व कीत्य ा ल्या ो ा ी ी दिव्य अ ि ष्का र ा ड ि ण हे का ी स ा ं ा ो ा े आ हे. त्या ो ा े चे अंा स -ा हिंस श्क ती ज ्ू ा ि ल ज ो करण े म्हण जे का ी (ा ुक्ती) स िद्ध करण े हो ा. म्हण जे ि ि ि ा ी ी ा टहि ा हू ा का. ि ि ा उा स्थि ा होई ल ा अशी श्रद्धा कर. उा ा दा म च्या ा र्ो ा हि अडकू ा का. उा ा दा ा स ा द्ा स ्धि आ त ा ा त्या ा उा स्थि ा आ हे.

आ ण जे ि ा ज्ञा ा ि का स ा ा ा े आ हे, ा ा ण र आ हे त्या मू ा अा े ा ा ि ा ज्ञा ा हि उा ा दा ा श्क ती स ा ा म आ हे. ा ुण्या ुळे ि ा ज्वा, ा ट्रोल म, अप ्ु श्क तीच, अंा र ळि ा ज्ञा म ा ा शो ा ला ा ल अस े म्हणा ा े ा ा हि. अा े ा ा ि ा ज्ञा ती ल स हस े ज्ञा ा श्क ती ा ा आ ति का स म र्था ा उा ड करण े श्क ा आ हे, अशी ो ा म ज ागृती झाली म्हणू ा हे शो ा ला ा े आ हे. आ म्ही अा े ा म ा स ा ा ि ि का रकरी ा र हिलो म्हणू ा त्या ज्ञा ा श्क तीच उा यो ा झाला म हि. स ी ज्ञ त म न करू ा ज्ञा म ो स -ा र ा का र करू ा ज्ञा म ा उा डले े. आ चा र्य ज ्ु ‘ उा ादा ा ’ या श्ब्दा ा ा े स ूचि ा करी ा आ हे.

न हेतु - फल - भावदिरुन भवकलाप् |

क्तन मन ने तक: न्तन स्त क : पृश् क्|| ४३ ||

अर्थ : एकांतिक क्षणिकवाद मानणारे अन्य वादी (नैरात्मवादी, बौद्ध) यांना मान्य असलेले हेतु (कारण) व फल ही विरुद्ध आहेत. भावकलाप नाही. अशी आपली (नैरात्म - रहित) असेल तर सूक्ष्म - पृथक् म्हणजे वेगळ्या होऊन जातात.

स्पष्टीकरण : क्षणिक - वाद एक मोठा दोष म्हणजे त्यात कोण, कुणाला हेतू, कोण कुणाशी संबंधित, याचा बोध होत नाही. आपल्याला अनेक माणसे, अनेक ठिकाणी, कुणाला कुणाशी संबंध दिसून येत नाही. उलट काही सुनिश्चित कोणी आई, कोणी वडील, कोणी मुलगा, कोणी मुलगी, भाऊ, आई आणि आई आणि बाबा आहेत, संबंध आहेत. त्यामुळे व्यवहार हे हेतू म्हणजे हेतू, फळ, कर्म यांच्या अनुबंधाने रहित होते. म्हणून तो सिद्ध होत नाही, आणि अनुभव येत नाही. अनेक लोक एकमेकांशी नातेसंबंधात, राष्ट्रीयत्वात, धर्म संस्कारात, रीतीरिवाजात बद्ध दिसतात. म्हणून क्षणिक वादात संबंध हेतू नाही. ते विचारात, संबंधात नसलेल्या, कोणत्याही आसक्तीत होऊन बसते.

हे केवळ बौध्दांच्या दृष्टीने आहे, असे नाही. अशी क्षणिकता आपणास होऊ शकते. आज जी भोगोपभोगाची, अपरिग्रहाची, सुखे आणि दुःखे यांची दृष्टी आहे ती देखील क्षणवादी दृष्टी आहे. खा, प्या, मजा करा. जे जीवन मिळाले ते आनंदात उपभोगा. हा जो ऐहिकवाद दिसत आहे तो क्षणिकवादाचे आहे. असे उदाहरण आहे. त्यांच्या - आपल्या मनात सुखांच्या पलीकडे काहीही नाही. जीवन एवढेच आहे असे वाटते, म्हणून आसक्ती आहे ती ठोकर ठिकाणी ठीक नाही. म्हणून ऐहिकवाद आहे भोगविलास वाढत आहे. ऐहिकवाद उत्तम देखील अशा धर्माने होत आहे. हे जीवन प्राप्त झाले आहे, त्यात एक सुंदर, सात्त्विक, मौल्यवान अविनाशी प्राप्त आहे. ते जीवन एक सुनिश्चित असे ध्येय आहे,

धोरण आहे एक मा नविकारं हुन आहे. ते न मण्या ने मा स्वीका रण्या ने जीवना ने हे मारु न स्वकट न आहे त्या मून नैफल्य मसांनी पिढी न म रहते न आहे

आ जची पिढी व्य मन धीन होते आहे दारू, मांस सन , जुगार ही प्रवृत्ती हे स्वीकारले जा न आहे उद्या ही म्हण जे शक्ष न तांनी त्यांना ओळखे न नाहि.जीवन न स्वकट न नि म ने आहे. त्या जीवन नधेयानांही ही जे उरली नाहि आणि जेष्ठे आ षी उरी धेये ना हीत ,ते जीवन निकृत हो ते. म न जकिडा ज ते. म्हणू न आ मार्ण मन न द्रबुध्द का नि मार्ग जोरदा रपणे करकरीन आहेत . अनित्या त नि न मा मून मु खे नैन जीवन,भोगन ऐहिक जीवन मालिन्य रे आहेत , नि ळाली म्हणी न र घा उा भोग ,निकटे न ख , अ नि कारे, नैन न , म तृध्दी न र घा उपभोग अनि म रो, आ नम मा रो, ह नि म सी धोका दा क आहे. ह धोका मौध्दांनी मा न ता नाहि. त्या मुळे मो नि मा रम्य सा मून मं मुद्या न आला .एक बुध्दत ता ग रो.

जैन म न प्रहो हे आले झा ले. त्यांच्या जीवन देखील एक न पनि ष झा ला. ते ही भौतिक्ता दे व न हे म मी ,नैन न, म तृध्दी हे ता त्कालिक आहे. ते का ही आ त्मा ने गुण नाहित , न ण भोगाविक्तांना केळकन दिल्या गी, देह दर्शन हेत त्या गी, मूजा - पनि ष्ठ केल्या गी, हा रे स्वीका रण्या गी झा लरला मून ते मूळ उद्देश ता न खे झा ले. मा र्मांना म न ण मा सा मा म मजा न अस नि केकही न, मदा नेहि न, एकांतिकवि म र- आ मार न मल .मार्ग मंकल्पेहे प्रयोजन,धेय , उत्कट ता ,सा म न मा गोष्टी अस्तं न झाल्या .जीवन मा एक सुंदर, न मेरा ,सा न रन (धेयान) नि व्वा र प न हआहे तो प्रश्न हा मो ध मा र्गांच्या दिशेने जा ण र हा .मं सा रकचा दिशेने न व्हे. सुंदर अन्न ग न कर्जी न न आसा ले. असा अ भिप्राय ग का रिकेचा आहे

: ४४ : रम्य कल्पनांचे नि श्च

अन्वेष न न ण द्रेऽपि, मं तृ नि न्नि म्न का न् |

नु खार्थ : मंवृत्ति निस्या वृत्ति न नुखा न मं तृ नि : || ४४ ||

अर्थ : म गीत आक्षेपाच्या संदर्भात फर बौध्द म्हण तात की हे जे अन्वय, संग त - रूप त, अभि न त, शृंखल त रे की जय त प्रेम पास र म नते, ते स रेकाळी कलिन (संवृति) शाब्दिक औ मानसिक आहे, ते र हे नि श्च आहे.

तथा र र उत्तर आहे की कलिन, शाब्दिक, औ मानसिक, अस त त हेका है ते ठोस न सू असा ती ल ा ते की नाही ? मुख्य त - मध न त आहे ल र रापण तही ते आहे. एखाद्या तही कल्पना देखील पुढे पुढे मुख्य होते.

स मर्थ र न : बौध्द श्रेणांच्या आकलनेल म्हण ये म त हरूप आत - आरंभांना केवळ काळी - कलिन, केवळ कल्पना मानि स न न त. औ मानसिक म्हण त न. आ त न न शुध्द, नि त आहे न प तथा र हेण्या ग परिस्थिती ा क र क्षणिक आन त.

ते क्ष आ र म्हण त न -कोण तीही गोष्ट मुरुप तीमा कल्पना घटते. नि म न, मोव र, कॅल कुलेटर, टेलिव्हिजन इ. स ग गोष्टी मुरुप तीमा कल्पना करते त तथा उत्पन्न होत हो त. त स्तु ज्ञान मते, म न ता ते तथा स मा कल्पना होत रूप ते अस्ति तात आ त . त स म हरूप म्हण ये न त त परिस्थिती रूप आश ा र्थ त म्हण ये दलन एकनि ति है आहे, आ हे ती का ही कायीक कल्पना नाही. त सूक्ष्मपणे महत्त्व हे तथा मुख्य नि त सूची मुर्त आ हे. उलट आश स त उत्पन्न होणा ग त रि ता मा ण ा द्रव्यांच्या आरंभी मूळ श क्ष त, नि त आश द्रव्यांचे दर्शन त जे. ज्ञा त होते. म्हणून त क त ते त क जय त सूर, म र्थ त ज्ञा र ग त द्रव्यांचे अस्ति त स्वीकृत कर ते ल ा ते. त न्ही पैकी एकही काय कलित किंवा मोकळ, आर्थीत श ब्द नाही.

: ४५ : कलिप न ने हे, स त

त पुष्कोटीकल्प स र्मन्ते पुरु न योग त:|

त त्ता उत्ते आप्प कं ते र् त्मे: संग त क्रो: || ४५ ||

अर्थ : म ाीव आचार्यांच्या विवेचनात बौध्दांचे उत्तर आहे - तुम्ही जसे असत, माध्यि

उभ ा ा आपाचक अशा प्रकारचा प्रकार ा ेवी ासुस्थिती सांग ा ,ती स्पष्ट ा ा ा नाही . ास्ता ा ास्ता मी (द्रव्य ा ा र्थय)या वा विवारही मीट नाही.या रेकाश ा आ म्हणता स्वदोष घाटते.

सम्यर्थविवेचन : या गाथेत आचार्यश्री बौध्दविचारांचे म्हणणे त्यांचा एक पक्ष म्हणून सादर करीत आहेत . ज्यांचे म्हणणे खंडन करायचे, ते म्हणणे ा ेर्व का ा आहे हे या ा कांना कळावे, हा हेतू आहे.

बौध्दविचार ास त्, अस त् किंवा उभ ा यांचा द्रव्याशी काही एक संबंध नाही. कधी तुम्ही स त् म्हणता ,कधी ती ा वस्तू अस त् म्हणता ,कधी दोन्ही (स त्-अस त्), ा रकधी म्हणता की ती वस्तू अवाच्य आहे. तुमचा म्हणण्या ा निश्चित ाता नाही , तुमची तुम्हाला खात्री नाही की वस्तू ा ा की कशी आहे. हा बौध्दांचा आक्षेप आहे. अनेकांची असा ा ‘ विविवखिरिवेकांत ’ म्हणून जैन अनेकांतवादावर आक्षेप घेतले आहेत .

ा संतु आईन्स्टाईनच्या सापेक्षतावादाच्या पुस्तकानंतर विचारांत आलेल्या अनेकांत विचार पुन्हा मांडला. ते मांडताना त्यांच्या पुढे भौतिकवादाचे होता .फिज़िक्स ा ा मॅथॅमॅटिक्स होते. त्यांच्या विचाराने विज्ञान क्षेत्रात मोठी क्रांती झाली.

म्हणजे काय ? म्हणजे एका दृष्टीने ‘सत्’ (आहे) म्हणता येते, ते दुसऱ्या दृष्टीने असत् ठरते. उदा - आज एखाद्या वस्तूचे वजन पृथ्वीवर ५० किलो असेल ा रकाही गुरुत्वाकर्षणाच्या ठिकाणी ते किलो ा रही ा सेल म्हणून जैनांचा अनेकांतवाद योग्य ठरतो .

: ४६ : ज्ञानदीक्षा ाकाश ाण

आत्मा ा - ा ा पुष्कोटी विकल्पोंडी ा ा कथ्य मा त् |

स र्वान्त ा ा ा सु सा द्अविशेष -विशेषण त् || ४६ ||

अर्थ : अनेकान्त प्रत्येक वस्तूकडे पाहतो, म्हणून ते उपयोगी नाही, असे बौद्धांनी म्हणू नये. कारण जे तर्कनिरपेक्ष आहे, ते तर्कसंमत (गुणात्मक) असते. तर्कसंमत (गुणात्मक) जे आहे ते सापेक्ष तत्त्व अशी 'वस्तू' ठरते. कारण विशेष निर्विशेष, म्हणजे विशेष-निर्विशेष अशी मांडणी होऊ शकत नाही.

समन्तभद्राचार्य : आप्तमीमांसा कारिकेतून अनेकान्तवाद सप्तभंगीनय म्हणजे अस्ति, नास्ति, अस्ति-नास्ति व अवक्तव्य या चतुष्टयांचा समन्वय निर्देश करीत आहेत. तसेच अवक्तव्य, अस्ति अवक्तव्य, नास्ति अवक्तव्य, अस्तिनास्ति अवक्तव्य या सात प्रकारच्या अवक्तव्यासंबंधीही दृढ सिद्धान्त प्रस्थापित करीत आहेत.

'अवक्तव्य' असे जेव्हा म्हटले जाते तेव्हा प्रतिपक्ष असलेल्या अशा अनेक गोष्टींचाही त्यात आदर केला जातो. शब्द, काल, भाव, विचार, काल, भाव ते भाव होत. शब्दांच्या वाक्यांच्या मर्यादा ही तो स्वतःच होत. तत्त्व एकाच वाक्यात सांगता येणे शक्य नाही. जे सांगितले जाते ते अपूर्ण आहे, त्यात अनेक शक्यतांना ही स्थान आहे याचा ते पाठपुरावा करीत आहेत. आपण पाहतो की वाचन संकल्पनांचा विचार यांचा समन्वय नीट करणे हा उद्देश ठेवला आहे. म्हणजे जे सांगणे शक्य नाही, कल्पनेच्या ही बाहेरचे आहे, ते आपण शब्दात सांगत येऊ लागते. पुनर्जन्म किंवा स्वर्ग यांचे वर्णन फोल ठरते आणि पुनर्जन्माविषयी संशोधन होत आहे. अनेकान्त वस्तूतील 'अ-वाच्य' भाग वाढत आहे. म्हणजे 'अ-वाच्य' ही कल्पना कालातीत आहे, ती शाश्वत आहे.

जे तर्काद्वारे जाणू शकतो, त्या तत्त्वाचे काळाने शक्य आहे, अशा असंख्य गोष्टी आहेत. पण त्या अजून आपल्या आकलनाच्या आवाक्याबाहेरच्या आहेत. म्हणून त्या आज 'अ-वाच्य' आहेत. परंतु अनेक ज्ञानाच्या प्राप्तीकरणानंतर ते अवाच्य राहत नाहीत. म्हणजे अस्ति अवाच्य, नास्ति अवाच्य हे मान्य करावे लागते. ज्यावेळी आपण विज्ञान घेतो, तेव्हा अपूर्ण ज्ञान अवाच्य म्हणणे योग्य होते. पण आज अपूर्णत्वाकडे विकसित ज्ञान उपलब्ध आहे अपूर्णत्वाच्या घटकाकडे, गुणांकडे विकसित ज्ञान उपलब्ध आहे अपूर्णत्वाच्या घटकाकडे, गुणांकडे देखील विकसित ज्ञान उपलब्ध आहे. पण विकसित आणखी ही आहे अशी तर-तमता बुद्धी असल्याशिवाय ज्ञानाचा विकास होत नाही. यासाठी जे सिद्ध करायचे आहे ते 'निकल्पना : सप्तभंगी' म्हणजे विकल्पांचे वेगवेगळ्या

ह्ंकल्न मांनी मा ष्ट करा ो. अामा नि न् ी अ हे अ ेक ौज्ञानिक का ंबिा म्रा (का ल्पानिक) मा श्च ांनी लिहिल्या .त्ा ा जा्ा ग ोष्टी का ोल्नकल्पित ा ाटा हेत्या ,त्या अ ा ा्न् त्न ्स्न रूपा ा आ ा ्त्स्न. ज ो; नि ि मा ा ि ा्ा, कॉम्प्युटर, ऊर्जा - स्त्रो ा इ. म्हण ू ल ह्ंकल्न म म्रा अ ा ‘आा्क ा्र्न ैदिा ा आा्न त्ा ा ी का मां ा् ा ्त्ा स ा ष्ट (ा्क ा्र्न)हा ा ा ा.

ह्रा मा ा्रा कक्षा ा्न - ा्श ाढा ा गां ी ा, ा ा्न ा ा ा त्त्ूंचा स्व रूा मा ा ा हि आा ा्रा - कल्न ा हि दूर हो ा जा ील. नि ह्र मा ा्रा आ ा ा नि ा्ा रा ा हा आ ा ा ा ‘मा झे स्व ेरे’ म्हण ा ह्रा ा ा नि लीा हो ा जा ईल.अशी ह्रा माी का ा का ा ि ा ा्न त्ा ो स्न रूा दा खि ा ा ा हि ा.

: ४७ : ा्न ा ि त्ा मा नि न्धि का मा ?

द्रव्ा ्ाा्न रा ा ो ा नि ा्र् :संि ा ा : ा्न ा :|

अा्न द् ा्न क्े न मा ा स्तु स्थ ा ि नि ि -नि ा्र्रा : || ४७ ||

अा्र् : ा्ो ा्न ा् (अस्ति त्व)आ हे, त्ा मा ा ा ा ा्रद्रव्य ,ा र- क्षे ा ,ा र- का ा ,ा र- मा ा अामा ा तु र्नि ा्नि ा्र् केला ा्ा तो. अा्न ा्ा नि ा्र् ा ा्न तो. ा्ो ा दा र्थ ा्न ा ्थि असा ा् (ना स्ति)त्ा मा नि ा्र् करण्ा ा ो ा ा्ो ा ा ा ा हि.नि ि -नि ा्रा मा नि ा ा को ळ‘ा्न ा्’ आ हे.

स्न ष्ट ा्ी ा् ा ा : अशी ा्रा ंकी अा ्ू ा्न ो की अा ्ा ा्न ह ा्न ा्थि अा्न ा् ा दा र्थ ा्ा ा नि ि - नि ा्र् (अस्ति - ना स्ति)स्पष्ट करा ो. जो ा दा र्थ, ा ा्न ्ू ा्न ा् आ हेत्ा मा ा ा स्न -द्रव्ा ा अस्ति त्व ा ा स्द्रव्ा ा्रा ा्न दर्भा ा ना स्ति त्व मा नि ा्ो ा्ा ो. ा ा्रचा ा्न ा ा ळएक ौमा हि ना ही, (ा्न ा्न दिगंा ा र ा्न ा ा ी)ा र ा ा ा ो क्खिा ा ा्री ा ा ा क्र्न ा ा ा ना ही. ा ा ि ष्टिा ा ा हि ा नि ा्र् हि ना ही. म्हण ू ा्न आ हे अा्न आ ा ा म्हण तो आ हो ,ा ा स्द्रव्ा ा्रा अो क्षे ा ना ही, अा्न म्हण तो. आ ात्म ौा न्ा ा अ हे हे मा क ा मा ा ो की ा आा ा ा ना ही. म्हण ू ा्न स्न द्रव्ा ा्रा अो क्षे ा अस्ति त्व मा नि ा ो ा रअा्न ा्न ा्र्ा ा ो की अन्न द्रव्ा ा्रा अपेक्षे ा ो ना ही. ा ुम्ही मा स्त्ा ा ा्न न्ा ,ा ा ा ा रअा ्रिक्ो ना स्ति त्व स्वी का रा्न ा ा रा ुम्ही मा रकी ा ना ही. म्हण ू ा्न एका दृष्टी ा (ा्न न्न्ा

म्हणू न) भ त्ती न, न र न ना स्क्ति आ ने रिके ने म्हणू न अ- भ त्ती न, अ ने द ोन्ही ि न म र आ ने क्षे न सां ग ण्या न ेता न. न ने , आ न प का न ने न ह ि न ते, अ ने म्हण ते. का न हे त्र क्ष आ हे, न प ि न ते आ न प तों ड ने. तो वैद्य ही आ हे, डॉ क्टर ही आ हे म्हणू न न त्त मो न तां न त्त - आ ने क्षे न का न क्ष रे, न र आ ने क्षे न का न क्ष रे ना ही , आ ता न ज्ञा न ळ घ्या य ला न ते. म्हणू न त्त - न दृष्ट न (त्त -द्रव्य , त्त - क्षे त्र , त्त -काळ न त्त -भा न) न र- न दृष्ट न यांच्या संदर्भा त देखील न त्त न ण मह त्त्व हे आ न श्य क आ हे. जै न आ ने का न्त च्या दृष्टी न त्त र्वे न क्ष , त्त र्व ग त न-अ न्त न, तां चा आ त्मा न आ ण त्त , यां चे क्षे त्र (स्थ ळ) तां चा का ळ(ने ळ) आ णि भा न (त्या त्या ने ळची परि स्थि ती) अशा न रा मां नीं न त्त न चे न त्त्वो न ण के ले आ हे. ने सां गणे म्ह णू न का न कआ ने त्या मुळे अल्प बुध्दी न ते आ न ण न त्त न्य न ना ही. न ने , पूर्वी एका न वैद्य न र्व रो गा न र उ न चा र करत ही आ ने . आ ता ज्ञा ना च्या कक्षा क्षू न ि न स्त्या न न रो ग ि न दा ना च्या आ ने क शा खी न उ न करणा मुळे न्त्ये श िन ष्ट डॉ क्टरां चा ि न चा र न र त्त्व न झा ला. डो ळ्या न डॉ क्टर डो ळ्या न र उ न चार करतो. म्हण ने न दि न चा र आ ला . न र्व न श रीर- न न -इंद्रियांचा त्त न मा न ने स्पो ि न चा र केला जा तो, ही आ ने द दृष्टी हो न . हो मि ओ पॅथी न ने के न ळ ल क्ष णांच्या न त्त ह ना ने न न ण चिकित्सा करता न. आ यु र्वेदा ने न ा ती न - कफ यांच्या न क्ष न ने ि न चा र करता न. रो न एक, न प िचकित्सा न ध्दती , उ न चा र आ ने क. म्हण ने एक-अनेक अ ता न ने ि न चा र जै न सां ग ता न, तो ही खर न आ हे . न न न आ न ि न द्यमा न ना ही , न प न न न ता तील सं ि न न (गुण -दा न होरे) प्रत्ये क व्य क्तीच्या आ त्मा न आ हे आ ज ि न ज्ञा न त्या ला हेरिडिटी (आ नु नं श क त्ता) म्हण ने जीन्स आ हे त. क्रोमोझोम्स आ हेत . म्हण ने प्रत्ये क व्य क्ती न ने गा ने गळ्या न दि स ते, त्या ची का र णे ही कर्मी - न त्त न न ण उ त्त र क आ हे त . न श न रं न रे का ही रो न न ुढील न ग ती न दि स ता न. गु न च्या आ न न च्या आ रो ग्या च्या , न रिस्थि तीच्या न न न गु न च्या आ ने क न्ढि ही न न न र आ हे त . ने अ न न न न ि न न ह आ हे, त्या न ही ि न चा र न हता न आ हे.

आ णि ने अ त न् आ हे, ही एक का न न आ हे का न म्हण ने न त्त्व न व्हे, न प का न ने अ स्ति त्व ही न ि न क्ष म्हणू न आ हे. अ स्ति त्व ि न ष्ट आ हे त्या न न न न ि न ष्ट अ स्ति त्वा न त्त र्व ि न चा र भा न न, श ब्द, न्त ना संहिता , आ न ने त्त ना हू न ज ता न. आ ता थी न न न म्हण ता न - हे न श्व न र्या, न्ह त्त न: भार का ही मोठा न कि धा न ना ही आ हे त . न्हू आ मा ना शो न ने न ि न चा ता न म्हणतो न,

आ त्मा म -ा रमा त्मा म शो ध ेतो आ हो म्हणा तोा , ाा तू ा र मा मा श ब्द फ कार ाा ाुरफट्ा ोला आ हे .देाा श ोा श ब्दा ा, ा र्का ेपे हेहे ाा ाके ाा ा ाेर ााटा ाा हे.

आ त्म -ा रमा त्म हू आ हो . इंद्रि, वा मा हा ती मांी ा ेरकश्क ती कोप ? ऐकता ा ा का ा ा वे, ाो ा ा ा ती ाी -ओट -टा ळू वे, ा त रआा ा ा आ हे . त्ा मा मा मा ाा ाा ु ू सा ा : आ त्मा ाा ाा रूल आ हो . ाुल ा ााटा वी ा ा् आहे, असा् आहे अक्क ा आ हे, अाा ाा ाा ा आ हे ाहे कही ा रमा त्मा वेरूा ाा हे आ हे ा ा वे आ हे, त्ा मा शोधा ा का फिरतोा ? 'आा ा ा हे टव ा ' ाुझा ा ा ा ी आ हे ा रमा त्म दे -दो ळा ा, दा ऊा , ाूा - दो र्श ाा ा हे, हो ा रमा मा ाुद्धांी ,ा मा -ाुद्धांी आा ूी आ हे

ाुझ्या ा ाुध्द, श ंकर ाा ,ा ैयाा ाक,ा ैश ाकदडू आ हो . त्ांा सा रो ा ाा ाा ाा हे ाुझ्या ाुध्वेाू ा ा ाा ा ले आ हे .ज्ा अ ाका त्ा मा ा ा मा ा ू ा रमा त्म ,आ ाा किंा ाा सुसा रूा जा ाूा ेण्या म ाा त करतो आ हो , ाे ही एक वो ळसा ाा आ हे त्या ाा हे आ ाह, एक ा वेल ा ा रमा रेाुस ळक्वे ा ,अशी ाुड़ी ाथि ती हेईल .ाी ाी आा ा ा सा ा ा आ हे त्ांाी ा ा ा ,द्विा ,ा ा ा रूा ा रमा त्मा ाुल ाा ा हे ाा रमा हे आ हे आ मा ा ा रअत्त ाु ा ा्व ा आ हे .त्ांा ह णो ाौध्दिका ा ा ा आ हे ाेग ळो ळोा र्कउाााथि ा करूा सा ा त्ा ा ा ा ती ाााा ा ा ंाा ,ा ााा ,ा ंकल ांाा ा च्छेद दो आ हे . स्व ा ा अ ाा प्रका रेाा ाा उााा करीा आ हे .ज्ञा ाअ ा अ ाे . का सा ा ा ाा -ाु ा रूा ज्ञा ा आ हे 'ाुा ा ा ाूं 'अ ाे सुंदर,ा श्लेष कारूा आ हे सा रेाु ज्ञा हो ाा ज्ञा ा म्हण ाा ा ाइंद्रि ा ा ाा मा ा वी ा उा ा ा ा. ज्ा ज्ा कल्प ा ,ा ा रभा ा ा ,ा ंडा -ा डा करण्या ाी ा ,ाा -ा ााा उााा करण्या ाी ाद्धती हे सा ा ाु ज्ञा ा ा रूा आ हे .आ ाञ्च ाा ज्ञा ा ा हे एक श ा ा दुसा मा म ाा ाा ाी अ ा ते. त्ा ती ा चुटी ,त्ा ती ा दो ते सा ा ा अ ा ते. दो ा ा ैज्ञा ाकांा एका ा हो ाा हे. ाा ाकेर्ता ा दिलेल ना ाा ,ाुाी ा कोर्ट ाा का ा . अ ा का ? ा रमा रेाु ज्ञा ा अ ाे चुटिपूर्ण अ ा ा. फ्व ा को ी ा ा ंाे ज्ञा ा ,वो ा ज्ञा ाा र्दाा ,ा ाथि ा ,ा ा र अा ाेदी असा ा.